

Bonders in opmars

Hervormd-gereformeerden 1890-1960

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van de Gereformeerde Bond.

Foto omslag: Een vertegenwoordiging van de Bond van Ned. Herv. Jongelingsverenigingen op Geref. Grondslag neemt deel aan het nationaal defilé op 9 juli 1949 in de tuin van paleis Soestdijk ter gelegenheid van het twaalf-en-een-halfjarig huwelijk van koningin Juliana en prins Bernhard. Collectie A. Boer te Bergambacht.

Onder redactie van
John Exalto en Fred van Lieburg

John Exalto en Fred van Lieburg (red.)
Bonders in opmars. Hervormd-gereformeerden 1890-1960
© Labarum Academic, Apeldoorn 2015
Omslagontwerp: Albert Bloemert
Vormgeving: Bert van Santen

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de gereproduceerde afbeeldingen te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Wie desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, kan zich alsnog tot de uitgever wenden.

ISBN 9789462782648
NUR 740

www.labarum.nl

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

labarum
ACADEMIC

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	
Eene macht te vormen van beteekenis	9
Bijdragen tot de geschiedenis van de hervormd-gereformeerden <i>John Exalto en Fred van Lieburg</i>	
GEOGRAFIE	
1. Ook wij moeten ten strijde!	27
Mobilisatie van gereformeerden binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, 1906-1940 <i>Fred van Lieburg</i>	
STAD	
2. Fractie Zandt versus Metgezellen der Remonstranten	57
De gereformeerde richting in de hervormde gemeente van Delft <i>Bas van der Wulp</i>	
DORP	
3. Ook uit Veenendaal kon nog wel eens iets goeds voortkomen	85
De groei van de Gereformeerde Bond in Veenendaal, 1900-1960 <i>Ronald de Graaf</i>	
KERK	
4. Protestantsch eischt eene nadere bepaling	111
Hervormd-gereformeerden over de kerk, ca. 1900-1960 <i>Hugo den Boer</i>	
ACADEMIE	
5. Academische aspiraties	139
De bijzondere leerstoel van de Gereformeerde Bond <i>Niels van Driel</i>	
THEOLOGIE	
6. De belijdenis der vaderen weer gehoord aan 's lands hoogeschole	165
Hervormd-gereformeerde theologiebeoefening aan de academie <i>Gijsbert van den Brink</i>	

STUDENTEN	
7. Dominees in de dop	195
Het Studiefonds en zijn bijdrage aan de kerkelijke krachtsontwikkeling van de Gereformeerde Bond <i>Niels van Driel</i>	
GENERATIES	215
8. De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer	
Vader en zoon Kievit in het licht van de verschuivingen in de hervormd-gereformeerde beweging na 1960 <i>Bart Jan Spruyt</i>	
SPIRITUALITEIT	245
9. Geen leven voor de rechtvaardigmaking	
Hendrik Jan van Schuppen (1883-1969) en de crisis van het piëtisme <i>John Exalto</i>	
CULTUUR	285
10. Wij wensen in elk geval de antithese te handhaven	
Hervormd-gereformeerden en de cultuur <i>Bram Kunz</i>	
POLITIEK	313
11. Eigen mensen en heldere principes	
Hervormd-gereformeerden en de politieke verzuiling <i>Teus van de Lagemaat</i>	
HERINNERINGSCULTUUR	339
12. Geef dat we tot in 't nageslacht Calvijn's begins'len eeren	
De hervormd-gereformeerde omgang met het verleden in de periode 1906-1956 <i>Mirjam Hofman</i>	

Bijlagen

Fred van Lieburg

1. Leden van de Gereformeerde Bond in 1906 en 1907	372
2. Gereformeerde predikantsplaatsen en predikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk in 1927	381
3. Lokale verenigingen, aangesloten bij hervormd-gereformeerde bonden in 1938	386

Over de auteurs

393

Register van personen

395

Louis Adriën Bühler (1867-1941). Collectie Jan Koops.

EENE MACHT TE VORMEN VAN BETEKENIS

Bijdragen tot de geschiedenis van de hervormd-gereformeerden

John Exalto en Fred van Lieburg

Op 18 april 1906 werd in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht de 'Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandsche Hervormde Kerk' opgericht. Alleen gelijkgezinden mochten naar binnen, nadat ze een biljet hadden ondertekend waarmee ze instemming betuigden met de gereformeerde belijdenisgeschriften en de noodzaak van vrijmaking van de kerk. De pers was niet welkom. Desalniettemin publiceerde het *Algemeen Handelsblad* – wellicht via een undercoverjournalist – op haar voorpagina een verslag van de oprichtingsvergadering.¹ De verslaggever ontwaarde weinig bekende gezichten; de zaal was geheel gevuld, 'voor het merendeel met publiek van het platteland'.

De leiding berustte bij de Utrechtse predikant Everard Egidius Gewin (1843-1909), volgens wie de Nederlandse Hervormde Kerk zuchtte onder het synodale juk dat haar in 1816 door de staat was opgelegd. Daardoor waren revolutie, liberalisme en modernisme de kerk binnengedrongen. Gewin illustreerde zijn betoog met een actueel voorbeeld: ds. Louis Adriën Bühler (1867-1941) werd van hogerhand geen strobreed in de weg gelegd om het boeddhisme in de christelijke kerk te prediken – de schorsing van de predikant door de classis was in juli 1905 door de synode nietig verklaard. Vrijmaking van dat synodale juk was daarom het belangrijkste doel van de nieuwe bond.

Na Gewin sprak de hoogleraar Hugo Visscher (1864-1947). De route tot vrijmaking die hij voorstelde, liep niet via de kerkelijke maar via de politieke weg: de staat diende het onrecht te herstellen dat in 1816 door zijn toedoen de kerk was aangedaan, namelijk de onderwerping aan een synodale organisatie via het verfoeide Algemeen Reglement, waardoor de kerk haar gereformeerde karakter had verloren. Visscher liet deze oproep gepaard gaan met een waarschuwing voor de confessionele richting in de kerk. We moeten als 'besliste gereformeerden' oppassen voor 'de daar heerschende ineensmeltingstactiek'.

¹ *Algemeen Handelsblad* 18 april 1906 (avondblad). Het tweede deel van het verslag verscheen op 19 april (ochtendblad).

Everard Egidius Gewin (1843-1909), eerste voorzitter van de Gereformeerde Bond, ca. 1908. Collectie Het Utrechts Archief.

Hij herinnerde er ook aan dat de confessionelen schuldig waren aan de nederlaag van de christelijke partijen bij de verkiezingen van 1905. In de gepubliceerde versie van zijn referaat lezen we dat Visscher een klemmend beroep deed op de aanwezigen – die hij aansprak met ‘wij gereformeerden’ – zich te organiseren en zo ‘eene macht te vormen van beteekenis’ in de Hervormde Kerk, ‘opdat we ook op politiek gebied ons als een zuurdeesem kunnen doen gelden’. Strijdbaar en zelfbewust voegde hij eraan toe: ‘Wij moeten rekenen met ons zelve, dan zal er gerekend worden met ons.’²

Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen werd op 18 april 1906 de gehele dag door hervormd-gereformeerden gedomineerd. ’s Morgens spraken Gewin en Visscher in de kleine concertzaal, ’s middags werd in dezelfde ruimte de organisatie besproken en ’s avonds was er in de grote concertzaal een bidstond waar ook vrouwen welkom waren.³ Dat de oprichting van de

Gereformeerde Bond een even politieke als kerkelijke daad was, blijkt uit de *Middelburgsche Courant* van diezelfde achttiende april. Onlangs, aldus de courant, was dr. Kuyper samen met prof. Visscher bij ds. Gewin op bezoek geweest. ‘Men brengt dit bezoek in verband met den weldra op te richten Gerefor. bond tot vrijmaking der Ned. Herv. Kerk. Dus dr. Kuyper alweer in het complot tegen de Nederduitsch Hervormde kerk. Hij en de zijnen willen opnieuw haar een gevoeligen slag toebrengen. Zoo zullen zij haar afbrokkelen totdat zij ineenvalt!’ En toch, aldus het krantenbericht, helpen vele hervormde kerkleden Kuyper en de zijnen aan zetels in de staten van land en provincie.⁴ Zowel de kwestie-Bähler als de antirevolutionaire verkiezingsnederlaag van 1905 wordt in de literatuur vaak genoemd als aanleiding tot oprichting van de Gereformeerde Bond. De kwestie-Bähler diende echter vooral als illustratie van de door de synode toegestane leervrijheid en werd in het door Visscher geredigeerde *Gereformeerde Weekblad* ook niet breedvoerig besproken.⁵ Op het ‘verraad’ van de hervormde confessionelen in 1905 valt het nodige af te dingen. De persoon van de zittende minister-president Abraham Kuyper (1837-1920), die zijn kabinet graag voort wilde zetten, werd de inzet van de verkiezingen. Het leidde tot een forse verkiezingsnederlaag – een verlies van negen zetels – bij de antirevolutionairen. De christelijk-historischen handhaafden de zeven zetels waarover ze reeds in 1901 als vrije antirevolutionairen beschikten, terwijl ook de katholieken hun zetelaantal behielden. Op slechts drie zetels na was de confessionele meerderheid teniet gedaan. De liberalen wonnen er zeven zetels bij; de liberale winst kan deels verklaard worden uit de ontevredenheid over Kuyper en zijn kabinet bij (onder meer) de confessioneel-hervormde kiezers, maar veel meer factoren speelden een rol in deze verkiezingsuitslag. Minstens zo belangrijk was de krachtige samenwerking van de liberale partijen en het voordeel dat liberalen en socialisten elkaar in de tweede stemmingsronde gunden – het was namelijk nog onder het districtenstelsel. Achteraf gezien blijkt de grote winst van de antirevolutionairen bij de verkiezingen van 1901 ook nooit meer geëvenaard te zijn. Dat Kuyper door de confessioneel-hervormde kiezer in de steek was gelaten, was dus voor een groot deel antirevolutionaire retoriek.⁶ En die retoriek nam Hugo Visscher graag over in zijn profilering tegenover de confessionelen in de Hervormde Kerk.

⁴ *Middelburgsche Courant* 18 april 1906.

⁵ Vgl. F.R.J. Knetsch, ‘Een kerk in gisting. Hervormde stemmen 1892-1907’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 15 (1992) 67-87.

⁶ Zie George Harinck, ‘Als een schelm weggejaagd? De Antirevolutionaire Partij en de verkiezingen van 1905’ in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper (1901-1905)* (Zoetermeer 2001) 270-301.

² H. Visscher, *God en mijn recht. Referaat gehouden op de eerste algemeene vergadering van den Gereformeerden Bond* (Utrecht 1906) 27.

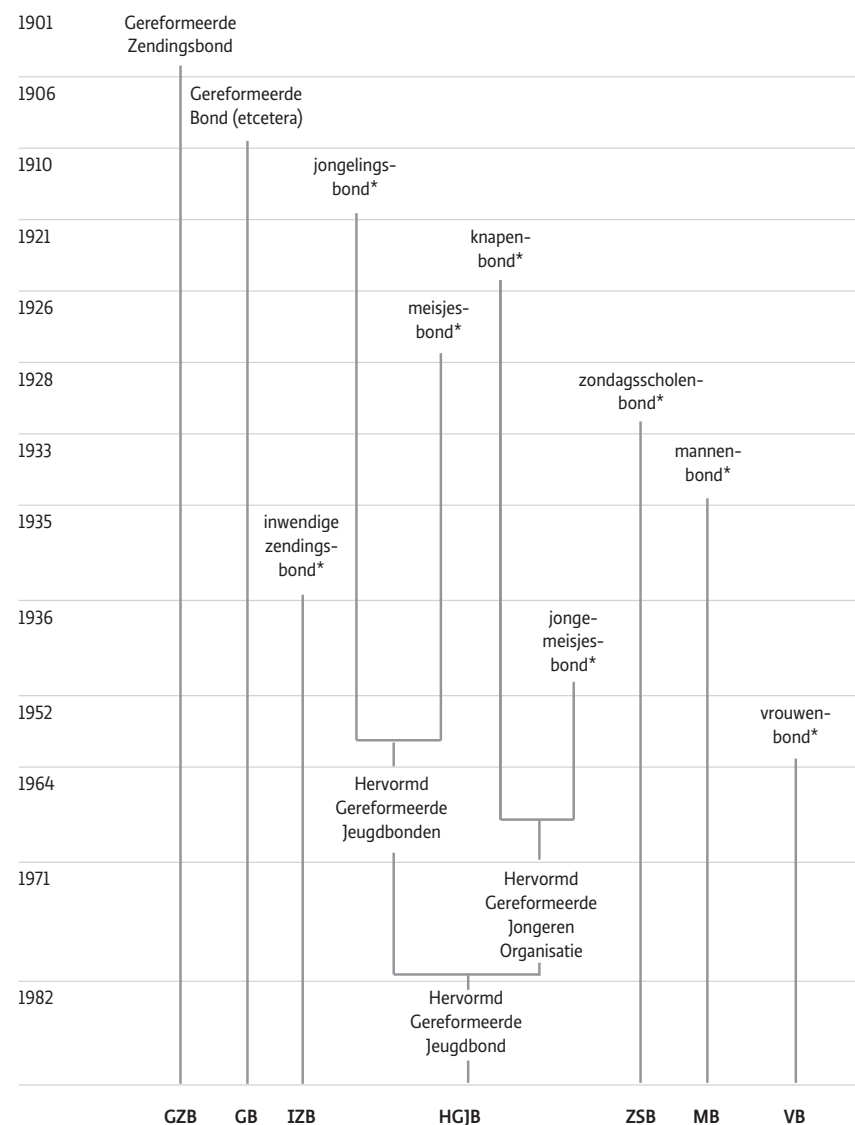
³ S.C. van Wijngaarden e.a., *Gedenkboek Gereformeerde Bond 1906-1931* (Maassluis 1931) 30, 113, 125.

Samen met zijn studievriend Jan Daniël de Lind van Wijngaarden (1862-1939) speelde Visscher een leidende rol in de Gereformeerde Bond. Naast dit duo behoorden onder anderen de predikanten Martinus Jongebreuer (1875-1930) en Maarten van Grieken (1875-1949) tot de voormannen van de hervormd-gereformeerde beweging. Nadat Visscher en De Lind van Wijngaarden geen toekomst voor zichzelf meer zagen weggelegd in de Confessionele Vereniging, startten zij in 1895 het *Gereformeerd Weekblad*. Zij wilden daarmee ‘kerkelijk en dogmatisch de achtergeblevenen bewerken’. Met die achtergeblevenen doelden ze op de gereformeerden die na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 nog in de Hervormde Kerk waren gebleven. In 1901 werd de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) opgericht, in 1906 de Gereformeerde Bond, in 1910 de jongelingsbond. In de loop der jaren vertakte het netwerk van de hervormd-gereformeerde bonden zich verder, zoals uit het schema hiernaast valt af te lezen. Bij het 25-jarig jubileum in 1931 werd overigens niet Visscher maar het ARP-kamerlid Lodewijk Franciscus Duymaer van Twist (1865-1961) ‘de allereerste oprichter’ van de Gereformeerde Bond genoemd: hij had Visscher in het najaar van 1905 voor een bespreking uitgenodigd; dat resulteerde in het bijeenroepen van een aantal gelijkgezinden onder leiding van Visscher.⁷

We dienen de opkomst van deze hervormd-gereformeerde beweging vooral te interpreteren in het licht van de Doleantie van 1886. Vele gereformeerd gezinde hervormden hadden toen met Kuyper de vaderlandse volkskerk verlaten, de Confessionele Vereniging had hen naar eigen inzicht in de kou laten staan in hun pogingen de kerk te reformeren. De Doleantie kan beschouwd worden als een culminatiepunt in de richtingenstrijd in de Hervormde Kerk tussen modernen en orthodoxen, een strijd die vanaf 1867, met de invoering van het kerkelijk kiesrecht, verhevigd was omdat de orthodoxie van onderop een belangrijke machtsfactor ging vormen. Niet alle overtuigde gereformeerden gingen echter met Kuyper mee; er waren er die zo gehecht waren aan de Nederlandse Hervormde Kerk, die in hun ogen een ‘planting Gods’ was, dat zij niets voor afscheiding voelden. Van deze groep werd Visscher de spreekbuis. Door hen in bonden te verenigen, konden de hervormd-gereformeerden in de kerk een machtsfactor vormen om haar van binnenuit te reformeren. De oprichting van de GZB in 1901 was een direct gevolg van de Doleantie, aangezien de bestaande gereformeerde zendingsvereniging in haar geheel ‘dolerend’ was geworden.

Volgens het hierboven geciteerde verslag uit het *Algemeen Handelsblad* liet Visscher in 1906 de term ‘modus vivendi’ vallen. Hij bedoelde daarmee dat de richtingen in de Hervormde Kerk min of meer autonoom georganiseerd dienden te worden en met elkaar slechts een administratieve eenheid zouden vormen. Vanuit lokale gereformeerde gemeenten zou er dan weer een belij-

Schema van landelijke hervormd-gereformeerde bonden

* De officiële namen waren/zijn varianten van het type 'Bond van Nederlands(e) Hervormde (...) vere(e)nigingen op Gereformeerde(n) Grondslag

De Hervormde Bond voor Inwendige Zending ontstond als samenwerking van de Evangelisatiecommissie vanwege de Gereformeerde Bond (1928), de Evangelisatiecentrale voor evangelisatie in Noord-Holland (1928) en de Bond van Hervormd Gereformeerde Godsdienstonderwijzers (1933)

Bron: Fred van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk. De hervormd-gereformeerde jeugdbeweging 1910-2010* (Zoetermeer 2012).

⁷ Van Wijngaarden, *Gedenkboek Gereformeerde Bond 1906-1931*, 84.

dende kerk opgebouwd kunnen worden. Maar Visscher opteerde allereerst voor een reformatie van de kerk door ingrijpen van de politiek; vandaar dat hij de verkiezingsnederlaag van de ARP ook zo betreurde. Het idee van de *modus vivendi*, dat hij in 1916 samen met vijf Utrechtse hoogleraren nogmaals lanceerde, zou Visscher heel goed van Kuiper geleend kunnen hebben, die dat model al in 1873, toen hij nog hervormd predikant was, had voorgesteld. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze constructie in het gesprek waarover de *Middelburgsche Courant* berichtte, ter sprake is gekomen. Visscher was een geestverwant van Kuiper; hij was een prominente ARP'er en dankte zijn staathoogleraarschap uit 1903 aan het kabinet-Kuiper.

De hervormd-gereformeerde beweging herbergde in de loop der jaren uiteenlopende stromingen en figuren. Naast de sterk door Kuiper beïnvloede visscherianen waren er confessioneel georiënteerde theologen als Jongebreur en Van Grieken, die de idee van de *modus vivendi* verwierpen omdat de volkskerk daarbij geofferd zou worden. De meningsverschillen leidden al in 1909 tot een scheiding der wegen. Visscher en De Lind van Wijngaarden verlieten de Bond, die zijn doelstelling herformuleerde in een nieuwe naam: 'Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk'. Het streven naar 'vrijmaking' van de kerk werd losgelaten. Het *Gereformeerd Weekblad* kreeg in datzelfde jaar 1909 gezelschap van *De Waarheidsvriend*, dat nu het officiële Bondorgaan werd. De visscherianen bleven in de Bond vertegenwoordigd, naast de verbondsmatig georiënteerde confessionelen en de bevindelijken, piëtisten of 'ultra-gereformeerden'. Vooral die laatste bloedgroep liet zich aanvankelijk maar moeizaam mobiliseren uit angst voor kuyperiaans 'activisme'. De veelkleurigheid van de hervormd-gereformeerde beweging blijkt ook uit het verschil tussen de GZB en de Gereformeerde Bond; de GZB heeft altijd een bredere doelgroep aangesproken, waaronder enkele 'rechtse confessionelen' en kohlbruggianen.

Het neocalvinisme heeft in de eerste decennia een sterk stempel op de 'Bondsactie' gedrukt.⁸ Dominee Gewin, die al in 1907 het voorzitterschap had neergelegd en zich uit de nieuwe beweging terugtrok, heeft tot het eind van zijn leven aanvechtingen gehad om zich bij de Gereformeerde Kerken te voegen. Visscher voelde zich een geestverwant van Kuiper. De betrokkenheid op het neocalvinisme blijkt uit tal van bestuurlijke en politieke activiteiten van verschillende vooraanstaande bonders. Visscher was enige jaren Tweede Kamerlid voor de ARP, evenals Johannes Severijn (1883-1966), die bovendien jarenlang lid was van het Centraal Comité van die partij. Zowel Visscher als Severijn namen een variant van het kuyperiaanse 'wij, calvinisten' over: zij

spraken graag over 'wij, gereformeerden'.⁹ Het hierboven reeds genoemde ARP-kamerlid Duymaer van Twist, een van de oprichters en het langst zittende hoofdbestuurlid van de Gereformeerde Bond (1906-1960), is de geschiedenis ingegaan als het langst zittende kamerlid ooit (1901-1946).

In andere door het neocalvinisme gestempelde verbanden treffen we ook hervormd-gereformeerden aan. Zo was Visscher in 1901 betrokken bij de oprichting van de Christelijke Hoogere Burgerschool te Rotterdam, een initiatief vanuit de Gereformeerde Kerken. Van Grieken gaf tijdens zijn Rotterdamse jaren godsdienst op de neocalvinistische Kweekschool met den Bijbel. Het trio Bondshoogleraren – Visscher, Severijn en Jacobus Adrianus Cornelis van Leeuwen (1870-1930) – maakte deel uit van het bestuur van het Gereformeerd Schoolverband, een neocalvinistische koepelorganisatie voor Scholen met de Bijbel. Van Grieken was dertig jaar bestuurslid van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, waarvan ruim twintig jaar voorzitter – ook in die vereniging waren de kerkelijk-gereformeerden prominent vertegenwoordigd. Severijn was betrokken bij de Gereformeerde Psychologische Studievereniging, terwijl Visscher tot de initiatiefnemers hoorde van de Godsdienstpsychologische Studievereniging, samen met de VU-mannen Bavinck, Bouman en Geelkerken. Samen met ds. Roelof Bartlema (1889-1963) was Visscher in de jaren twintig bestuurlijk betrokken bij de Gereformeerde Bond van Verenigingen en Stichtingen van Barmhartigheid in Nederland, een bestuurlijke paraplu van gereformeerde zorginstellingen die grotendeels gelieerd waren aan de Gereformeerde Kerken (zoals Veldwijk en 's Heeren Loo in Ermelo, de Valeriuskliniek in Amsterdam en Eudokia in Rotterdam).

De hervormd-gereformeerde beweging schurkte dus dicht tegen het neocalvinisme aan en ondanks de kerkelijke scheidslijn moet er wederzijds veel geestelijke herkenning zijn geweest. Als orthodox-gereformeerden profiteerden beide kampen van elkaar: de neocalvinisten kregen voet aan de grond in de hervormd-gereformeerde beweging, de hervormd-gereformeerden profiteerden van de organisatorische *power* van de kuyperiaanen en lieten zich bovendien door de inhoudelijke denkkraft van de VU-mannen inspireren. Die nauwe verstrengeling laat tevens zien dat in de hoogtijdagen van verzuiling er reeds intensieve vormen van interkerkelijkheid werden gepraktiseerd. 'De actieve, agressieve houding der Gereformeerde theologie vinden wij in sterke mate bij den *Gereformeerden Bond*', aldus de ethische hoogleraar A.M. Brouwer (1875-1948) in 1933 in een overzicht van de richtingen in de Hervormde Kerk. Dat activisme bleek volgens Brouwer ook uit de groei van het aantal predikantsplaatsen dat tot de Bond gerekend kon worden.¹⁰ Deze attitude van

8 Vgl. ook H. van den Belt, 'Waar is het Lam? Overwegingen bij het neocalvinisme', *Theologia Reformata* 51 (2008) 238-253.

9 In zijn rede van 18 april 1906 sprak Visscher viermaal over 'wij gereformeerden' en tweemaal over 'ons gereformeerden'; Visscher, *God en mijn recht*. Vgl. de brochure van J. Severijn, *Wij gereformeerden...* (Kampen [1947]).

10 A.M. Brouwer, *De richtingen in de Ned. Herv. Kerk*. Kerkopbouw cursus no. 2 (Baarn [1933]) 20.

de Bond hebben wij tot uitdrukking proberen te brengen in de titel *Bonders in opmars*: een Gideonsbende die onder de leuze ‘wij gereformeerden’ een plaats in de kerk probeerde te veroveren, ‘eene macht te vormen van beteekenis’. Zoals het omslag van deze bundel laat zien hoorde daar mobilisatie van jongeren bij die zich ‘onder eigen vaandel’ schaarden.

Het spreekt vanzelf dat de Confessionele Vereniging niet gecharmeerd was van de nieuwe concurrent ter rechterzijde. De confessionelen beschuldigden de Gereformeerde Zendingsbond bijvoorbeeld van kuyperianisme en opportunisme; het zou de hervormd-gereformeerde predikanten alleen maar gaan om een beroep naar een grote stad en om de collecteopbrengst van de zendingsbijeenkomsten. *De Waarheidsvriend* achtte dit ‘domme vijandschap’: voor een zendingspreekbeurt ontvingen predikanten slechts reiskostenvergoeding en ze moesten dan hun sigaar en kopje koffie vaak ook nog zelf betalen.¹¹ Enkele lokale voorbeelden kunnen illustreren dat de hervormd-gereformeerde beweging ook door traditioneel-hervormden die de gereformeerde belijdenis van harte waren toegedaan aanvankelijk met argwaan werd gadeslagen. De Lind van Wijngaarden stelde in 1909 in de kerkenraadsvergadering van zijn gemeente Putten voor de Pinkstercollecte voortaan exclusief voor de GZB te bestemmen. Zijn argument was dat de GZB als enige hervormde zendingsvereniging op gereformeerde grondslag stond, en als wij voor onszelf de gereformeerde waarheid wensen te horen, moeten we dat ook aan de heidenen gunnen. De ouderlingen lieten zich echter niet zomaar overtuigen en vonden dat de andere zendingsverenigingen ook goed werk verrichtten en dat door dat werk evengoed mensen tot bekering konden komen. Een van de ouderlingen wees op de jodenzending, die volgens hem evenmin vergeten mocht worden. Uiteindelijk ging de kerkenraad, na een gloedvol betoog van De Lind van Wijngaarden over de noodzaak van gereformeerde beginselvastheid, met zes van de negen stemmen akkoord met de collecte voor de GZB.¹²

In Lunteren lag in 1906 een verzoek van de GZB ter tafel om in de winter een zendingsbijeenkomst te beleggen. De confessionele predikant H.C. Lambers merkte in de kerkenraadsvergadering op dat hij al lid was van de Rotterdamse en de Utrechtse zendingsverenigingen en dat hij ‘al zoo niet twee heren kan dienen’. De kerkenraad vond echter dat de spreekbeurt doorgang moest vinden.¹³ Maar een exclusieve keuze voor de GZB werd vooralsnog

De grondleggers van de hervormd-gereformeerde beweging: Hugo Visscher (1864-1947) en Jan Daniël de Lind van Wijngaarden (1862-1939), gefotografeerd rond 1900 (collectie Archief Delft en particuliere collectie).

niet gemaakt. De gemeente van Hoevelaken behoorde evenzeer als die van Putten en Lunteren tot de traditioneel-hervormde richting en moet dus tot het potentiële grondvlak van de hervormd-gereformeerde beweging gerekend worden. Hoewel de gemeente al decennialang door hervormd-gereformeerde predikanten werd gediend, kreeg ds. J. van Amstel in de jaren veertig nog regelmatig te horen: ‘wat praat de dominee toch over Gereformeerd dit of Gereformeerd dat, we zijn toch zeker Hervormd?’ In de kerkbode legde hij uit dat hij het aloude gereformeerde beginsel wenste te verdedigen en de Hervormde Kerk allerminst wilde verlaten. Het kerkvolk was echter kennelijk nog steeds niet gewend te denken in termen van hervormd-gereformeerd.¹⁴ Deze voorbeelden maken duidelijk dat het traditioneel-hervormde grondvlak – in Lunteren, Putten en Hoevelaken voor een belangrijk deel met een

¹¹ *De Waarheidsvriend* 28 februari 1913.

¹² K.A. Gort, ‘Uit de notulen’ in: G.H. Kruijmer (red.), *Uit de geschiedenis van hervormd Putten* (Zoetermeer 2006) 183-190, aldaar 185-187.

¹³ Gemeentearchief Ede, Archief hervormde gemeente Lunteren, inv.nr. 3, kerkenraadsnotulen 15 oktober 1906.

¹⁴ *Kerkbode van de Ned. Herv. Gem. te Scherpenzeel, Renswoude, Ederveen, Lunteren, Woudenberg en Hoevelaken* 18 oktober 1947.

stevige piëtistische of bevindelijke inslag – zich lang niet altijd exclusief in de hervormd-gereformeerde beweging had laten incorporeren.

Zoals hierboven reeds aangegeven, was die beweging zelf ook bepaald niet uniform. Ze werd daarentegen van het begin af aan gekenmerkt door een fundamentele en onoplosbare interne spanning, een spanning tussen een oriëntatie op de volkskerk en de opbouw van een eigen beweging, of, in andere woorden, tussen een verbondstheologie die de hele kerk omsloot en kuyperiaanse en bevindelijke tendenties tot antithese in de kerk. Deze fundamentele spanning keert in tal van bijdragen in de onderhavige bundel op uiteenlopende manieren terug. Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, de meest beeldbepalende organisatie van de hervormd-gereformeerde beweging, koos in 1909 voor de verbondstheologie maar dekde daarmee slechts een klein deel van de beweging af. Hugo Visscher representeerde de kuyperiaanse variant, en het was juist deze variant waaruit de hele beweging was ontsproten, zoals blijkt uit de vorming van het conglomeraat aan bonden die allemaal kerkjes in de kerk vormden. De interne spanning werkte niet alleen door in kerkvisie en organisatievorming, maar had ook belangrijke theologische conflicten tot gevolg, die meer dan eens over de locus van het verbond handelden. De polemiek tussen de predikanten J.G. Woelderink en I. Kievit is hier het meest bekende voorbeeld van. De spanning tussen het ‘delen of helen’, om met de titel van een bekende hervormd-gereformeerde kroniek te spreken, bleek feitelijk onoplosbaar en droeg ertoe bij dat de hervormd-gereformeerde beweging in de onderhavige periode niet uit dit innerlijk conflict is gekomen. Dat werd nog eens versterkt door botsende karakters. Visscher was een conflictueuze figuur maar de Bond kon niet zonder een hoogleraar, en voorzitter Van Grieken deed niet voor hem onder in stevige uitspraken. De ruzies van die sterke persoonlijkheden kunnen we ook beschouwen als de keerzijde van een beweging die door haar voormannen stevig werd geprofileerd. En misschien was dat ook wel nodig om de ‘Bondsactie’ gezicht te geven. De ‘tweede generatie’, vertegenwoordigd door Bondsvoorzitter en hoogleraar Johannes Severijn, speelde intern een meer samenbindende rol zonder afbreuk te doen aan het orthodox-gereformeerde profiel.

Het is dit hervormd-gereformeerd meerstromenland dat in deze bundel gethematiseerd wordt. Wij zijn uiteraard niet de eersten die ons met dit onderwerp bezighouden, al is de oogst van de bestaande literatuur niet heel groot. We noemen hier enkele van de belangrijkste studies zonder volledig te zijn. De verschillende bonden hebben bij diverse jubilea gedenkboeken gepubliceerd met meer of minder uitvoerige terugblikken op het verleden. De Gereformeerde Bond publiceerde vier jubileumuitgaven (1931, 1956,

1981, 2006).¹⁵ Daarvan moet met name de bundel *Beproefde trouw* (1981) genoemd worden vanwege de substantiële bijdrage ‘Hoe en waarom kwam de Gereformeerde Bond rond de eeuwwisseling op?’ van de hand van Cornelis Graafland (1928-2004), hoogleraar namens de Gereformeerde Bond.¹⁶ Een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van de Bond leverde ook dr. ir. Jan van der Graaf, van 1972 tot 2000 algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond. Hij publiceerde, naast tal van andere boeken, de tweedelige kroniek *Delen of helen?* over ‘hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond’ over de periode 1906-1981 en ontsloot daarmee de geschiedenis voor een breder publiek.¹⁷ Over de Gereformeerde Zendingbond verschenen, naast het gedenkboek *Met het Woord in de wereld* (2001), enkele studies van zendingshistoricus dr. Tom van den End.¹⁸ De Hervormd-Gereformeerde Jeugdbond kreeg een volwaardige geschiedschrijving met de studie *Jeugdwerk met een watermerk* (2012) van Fred van Lieburg, dat qua brede opzet en archiefonderzoek voor de andere bonden nog niet is gerealiseerd.¹⁹ De Hervormde Bond voor Inwendige Zending (IZB) keek bij jubilea liever vooruit dan achterom blijkens de bundels *Met het Woord in de tijd* (1985) en *Uitgedaagd door de tijd* (2000).²⁰ De Gereformeerde Theologen Studentenvereniging Voetius, al in 1899 in Utrecht gesticht, gaf bij haar honderdjarig bestaan de jubileumbundel ‘*Cantemus Voetiani!*’ (1999) uit.²¹

Naast deze institutionele studies verschenen er in de loop der tijd ook verschillende biografieën van hervormd-gereformeerde hoofdrolspelers, waarvan de kwaliteit nogal uiteenloopt – Bas Wiegeraad schreef over Hugo

- 15 S.C. van Wijngaarden e.a., *Gedenkboek Gereformeerde Bond 1906-1931* (Maassluis 1931); J.J. Timmer e.a., *Gedenkboek Gereformeerde Bond tot Verbreiding en Verdediging van de Waarheid in de Nederlands Hervormde (Gereformeerde) Kerk 1906-1956* (Woerden [1956]); J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Kampen 1981); P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006* (Zoetermeer 2006).
- 16 C. Graafland, ‘Hoe en waarom kwam de Gereformeerde Bond rond de eeuwwisseling op?’ in: Van der Graaf, *Beproefde trouw*, 13-95.
- 17 J. van der Graaf, *Delen of helen? Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1906-1951* (Kampen 1978); idem, *Delen of helen? Kroniek van hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1951-1981* (Kampen 2002). Vgl. ook het hoofdstuk over de hervormd-gereformeerden in idem, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Belijdend onderweg, 1951 – 1981 – 2001* (Kampen 2003).
- 18 Th. van den End en H. van ’t Veld (red.), *Met het Woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingbond van 1901 tot 2001* (Zoetermeer 2001); Th. van den End ed., *De Gereformeerde Zendingbond 1901-1961 Nederland-Tanab Toraja. Een bronnenpublicatie* (Oegstgeest 1985).
- 19 Fred van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk. De hervormd-gereformeerde jeugdbeweging 1910-2010* (Zoetermeer 2012).
- 20 C. van Leeuwen e.a., *Met het Woord in de tijd. Een bundel artikelen rondom het thema ‘evangelisatie en cultuur’* (s-Gravenhage 1985); W. Dekker en P.J. Visser (red.), *Uitgedaagd door de tijd. Christelijke zending in een postmoderne samenleving* (Zoetermeer 2000).
- 21 J.H. van de Bank, A.J. Mensink en C.C. de Vreugd (red.), ‘*Cantemus Voetiani!*’ *Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging ‘Voetius’ te Utrecht* (Zoetermeer 1999)

Visscher, Jan van der Graaf over Bondsvoorzitter Gijsbert Boer (1913-1973) en Henny van Dolder-de Wit over predikant en parlementariër Hette Gerrit Abma (1917-1992), om enkele voorbeelden te noemen.²² Ook in het genre van de zogeheten ‘kleine kerkgeschiedenis’, waarin zonder kritische reflectie vooral de bevindelijk gereformeerde vroomheid wordt gethematiseerd, verschenen enkele biografieën, zoals die van H. Hille over Pieter Zandt (1880-1961) en Izaäk Kievit (1887-1954) en die van J.P. Neven over Wouter Leendert Tukker (1909-1988).²³ Vermeldenswaard zijn ook de in hetzelfde genre van de kleine kerkgeschiedenis gepubliceerde bundels over het zogeheten gezelschapsleven oftewel over bevindelijke vromen die in regionale netwerken van gelijkgezinden participeerden. Het hervormde aandeel hierin was substantieel, al waren veel van deze vromen niet actief in de hervormd-gereformeerde beweging.²⁴ De huidige algemeen secretaris van de Bond, drs. P.J. Vergunst, publiceerde twee bundels interviews met Bondspredikanten geboren in de jaren tien, twintig en dertig van de twintigste eeuw, die als een informatieve bron van *oral history* kunnen dienen.²⁵

Naast deze aandacht vanuit de eigen kring is er ook enige academische aandacht aan de hervormd-gereformeerden besteed. Hierboven is reeds gewezen op de studies van Van Lieburg, Wiegeraad en Van den End. De gereformeerde hervormden figureren in de gangbare kerk- en religiehistorische handboeken van Otto J. de Jong, A.J. Rasker, het duo Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg en in het handboek onder redactie van Herman Selderhuis. Th.L. Haitjema gaf hen reeds een hoofdstuk in *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (1934, tweede druk 1953), maar dat mag wegens zijn sterk veroordelende toon over het heersende ‘sectetype’ niet objectief heten.²⁶ In theologiehistorisch opzicht zijn er recent een aantal vermeldenswaardige studies verschenen, zoals die van Gijsbert van den Brink over de hervormd-gereformeerde Schriftvisie, die van Niels van Driel over de receptie van Karl

Barth en de ‘vrijgemaakte’ dissertatie van H.J.C.C.J. Wilschut over verbond en verkiezing bij dr. J.G. Woelderink (1886-1956). Graafland had trouwens al eerder in *Theologia Reformata* enkele artikelen aan Woelderink gewijd.²⁷ Jan Smelik en Hans Knippenberg publiceerden over de omvang en spreiding van de hervormd-gereformeerden, terwijl de godsdienstsociologen Jan Post en Teus van de Lagemaat in hun dissertaties een historisch-sociologisch hoofdstuk over de hervormd-gereformeerde geschiedenis opnamen.²⁸

Bonders in opmars is geen integrale en chronologische geschiedenis van de hervormd-gereformeerden. Wel wil het de hervormd-gereformeerde beweging in een bredere (cultuur-, religie- en theologiehistorische) context situeren en zo ook de niet diep ingevoerde lezer inzicht bieden in de plaats van deze gereformeerde stroming in hervormd vaarwater. Met de keuze voor twaalf thema’s, behandeld in evenzoveel hoofdstukken, worden de belangrijkste facetten voor het voetlicht gebracht – bij de keuze voor de thema’s is ook meegewogen dat niet alleen het institutionele aspect behandeld wordt, maar dat ook en juist de interne pluriformiteit en de rafelranden van de beweging zichtbaar worden.

De bundel opent met een drieluik over de geografische aspecten van de ‘Bondsactie’. *Fred van Lieburg* onderzoekt de regionale spreiding van de hervormd-gereformeerde beweging op het niveau van leden, predikantsplaatsen en verenigingen, waarbij momentopnamen uit 1906/1907, 1927 en 1938 goede diensten bewijzen. De twee daarop volgende bijdragen bieden lokale diepteboringen. *Bas van der Wulp* schetst de opkomst en ontwikkeling van de gereformeerde beweging in de oude Prinsenstad Delft. Hugo Visscher veroorzaakte in de enkele jaren dat hij er stond de nodige

- 22 B.J. Wiegeraad, *Hugo Visscher (1864-1947). ‘Een calvinist op eigen houtje’* (Leiden 1991); J. van der Graaf, *Passie voor het evangelie. Leven en werk van ds. G. Boer* (Heerenveen 2005); H.A. van Dolder-de Wit, *Levend in het werk des Heeren. Dominee Hette Gerrit Abma (1917-1992): predikant en parlementariër* (Ede 2006).
- 23 H. Hille, *Als een vogel uit een boom geschoten. Leven en werk van ds. P. Zandt* (Houten 1997), idem, *De tijd is kostbaar. Ds. Izaäk Kievit (1887-1954) in de branding van het kerkelijk leven* (Kampen 2002), J.P. Neven, *De zaligheid is in geen ander. Leven en werk van ds. W.L. Tukker* (Bleskensgraaf 2001); vgl. ook idem, *Hervormde gezanten. Het leven van de predikanten J.A. van Boven, D.J. van de Graaf, C.B. Holland en D.Tb. Keck* (Kampen 2005).
- 24 Zie o.a. H. Natzijsl en H.J. van Dijk, *Zoete banden die mij binden. Uit het gezelschapsleven in de Alblasserwaard* (Houten 1995), J.P. Neven, *Van hetzelfde huisgezin. Geestelijk leven langs de Hollandse IJssel* (Houten 2006), B. Hooghwerff, *Het vrome volk in U verbeugd. Uit het gezelschapsleven* (Houten 2007) over de Hoeksche Waard.
- 25 J. van ’t Hul en P.J. Vergunst, *Levenslang leerling. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten* (Heerenveen 1997); P.J. Vergunst, *Dienst van mensen. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten* (Heerenveen 2009).
- 26 Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (tweede, geheel herziene en sterk uitgebreide druk; Wageningen [1953]).

- 27 G. van den Brink, ‘De Bijbel als geloofsboek. De Gereformeerde Bond en de Schriftvisie’ in: Vergunst, *Uw Naam geef eer*, 116-142; C.M. van Driel, *Het volk zonder applaus. De receptie van Karl Barth in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring* (Barneveld 2014); H.J.C.C.J. Wilschut, *J.G. Woelderink: om de ‘vaste grond des geloofs’. De ontwikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en verkiezing* (Heerenveen 2000); C. Graafland, ‘Woelderinks visie op belofte en rechtvaardiging in het licht van de Nadere Reformatie’, *Theologia Reformata* 33 (1990) 197-213; idem, ‘Woelderink en de Nadere Reformatie. Een theologie-historische analyse van Woelderinks rechtvaardigingsleer’, *Theologia Reformata* 33 (1990) 291-308.
- 28 Jan Smelik, ‘Getalsmatige omvang en geografische spreiding van zogeheten “gereformeerde-bondsgemeenten” in de periode 1973-2003’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 29 (2006) 33-59; Hans Knippenberg, ‘De Gereformeerde Bond 1906-2003: omvang en geografische spreiding’ in: Jan J.J.M. Beenakker e.a. (red.), *Landschap in ruimte en tijd. Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. Guus J. Borger* (Amsterdam 2007) 179-190; J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?! Een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw* (Heerenveen 1998); Teus van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld 2013).

dynamiek; later zou Pieter Zandt – gereformeerd tot in zijn nieren, maar nooit lid geweest van de Gereformeerde Bond – een belangrijk stempel op de lokale ontwikkeling zetten. *Ronald de Graaf* richt zijn aandacht op de Gelderse Vallei: de degelijke hervormden van het dorp Veenendaal werden geleid door voormannen die niet alleen kerkelijk maar ook sociaal actief waren. Zo droegen de Veenendaalse Kuyper (Martinus Jongebreur) en de paus van 't Veen (Arend Vroegindewey) ertoe bij dat de kerk niet alleen geestelijke maar ook maatschappelijke relevantie had, lang voordat termen als WMO, pgb en mantelzorg hun intrede deden.

In het vierde hoofdstuk analyseert *Hugo den Boer* de kerkvisie van de hervormd-gereformeerden met behulp van het theoretische concept van de *discourse community*. Den Boer ziet de hervormd-gereformeerde beweging niet in de eerste plaats als een organisatorische eenheid maar als een geheel van elkaar gedeeltelijk overlappende gemeenschappen van gelijkgezinden die herkenbaar zijn aan hun communicatiekanalen. In die communicatie ging het heel vaak over het thema 'kerk'. De bijdrage van Den Boer vormt een goede introductie op het drieluik dat erop volgt en dat handelt over de academische theologiebeoefening. Het vestigen van een eigen leerstoel was voor de Gereformeerde Bond een aangelegen kwestie. *Niels van Driel* beschrijft op basis van archiefonderzoek welke inspanningen de Bond hiervoor heeft geleverd en ook welke moeilijkheden dat opleverde. Die moeilijkheden waren er vooral met Hugo Visscher, die zich in 1909 uit de Bond had teruggetrokken maar desalniettemin als 'zijn' hoogleraar werd gezien. *Gijsbert van den Brink* analyseert de theologiebeoefening van de drie hervormd-gereformeerde hoogleraren – Visscher, Van Leeuwen en Severijn – en de wijze waarop hun academische werk door tijdgenoten werd gereciperd. Dat zij niet meer hebben gedaan dan de gereformeerde belijdenis naspreken, zoals weleens wordt gezegd, blijkt niet juist. Ze hadden wel degelijk hun eigen theologische accenten. Als afsluiting van dit drieluik over de academie beschrijft *Niels van Driel*, andermaal op basis van archiefonderzoek, het Studiefonds van de Gereformeerde Bond, dat was opgezet om studenten uit minvermogene milieus de mogelijkheid te bieden theologie te studeren. Op die wijze probeerde de Bond zijn draagvlak onder de predikantenstand te vergroten.

Die predikanten oefenden via prediking en pastoraat de nodige invloed uit. Sommige gemeentepredikanten sloegen hun vleugels wijder uit, door het schrijven van boeken, het redigeren van tijdschriften en het vormen van kringen van discipelen. Over dit type gemeentepredikant gaat de bijdrage van *Bart Jan Spruyt*, die gewijd is aan het befaamde predikantenduo Kievit. De tegenstelling 'voorwerpelijk-onderwerpelijk' die de vader intensief had beziggehouden, werd bij de zoon vervangen door een 'dynamisering van het geloof'. De zoon was niet langer op zoek naar het heilige evenwicht tussen verkiezing en verbond, maar richtte zich op het beloftekenarakter van het evangelie. Een geestverwant van de oude Kievit was Hendrik Jan van Schuppen (1883-1969). Aan zijn ontwikkelingsgang is de bijdrage van *John Exalto* gewijd. Van Schuppen begon

zijn loopbaan als een uiterst 'rechtse' bonder die een sterk voorwaardelijk evangelie verkondigde. Op zoek naar geloofszekerheid en als reactie op de door hem ervaren crisis van het piëtisme, richtte hij zich vervolgens op een prediking van de rechtvaardiging (in de vorm van het sterk aan Pauwe verwante model 'geen leven voor de rechtvaardigmaking') en ontwikkelde hij zich ten slotte, mede onder invloed van Woelderink, tot een 'kohlbruggiaan' die alle kaarten op het geloof zette. Daarmee geraakte hij buiten de hervormd-gereformeerde beweging en veroorzaakte veel spanning in zijn gemeente Lunteren. De tragiek van deze geschiedenis is dat er in de jaren zeventig in de hervormd-gereformeerde beweging als een vorm van theologische en spirituele vernieuwing veel aandacht zou komen voor kohlbruggiaanse accenten.

De theologische wending van Van Schuppen had ook politieke consequenties: hij werd namelijk actief in de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij. Hoewel ze de term 'hervormd-gereformeerd' in haar naam droeg, was de partij niet gelieerd aan de kerkelijke hervormd-gereformeerde beweging maar aan de confessionele richting en aan individuele kohlbruggiaanen. De bonders waren sterk verbonden met de ARP, terwijl het bevindelijke smaldeel zich op de SGP oriënteerde. In beide partijen stond voor de Tweede Wereldoorlog de antithese centraal. De antithese tussen kerk en wereld was ook het *Leitmotiv* voor de hervormd-gereformeerde omgang met cultuur, zo laat *Bram Kunz* in zijn bijdrage zien. De antithetische houding werd na de Tweede Wereldoorlog langzamerhand losgelaten. De binding aan de ARP hield echter nog lang stand, zo laat *Teus van de Lagemaat* zien in zijn analyse van de politieke bemoeienissen van de hervormd-gereformeerde beweging. Dat bleek vooral in 1946 toen twee zogenaamde 'doorbraakbonders' actief werden in de Partij van de Arbeid. Het leidde tot roeyement van hun bestuurslidmaatschappen van de IZB en de HGJB.

Bonders in opmars wordt besloten met een analyse van de hervormd-gereformeerde omgang met het verleden. *Mirjam Hofman* laat zien hoe de nieuwe beweging zich in de geschiedenis positioneerde, welke identiteitspolitiek met (kerk)historische vertogen werd bedreven en hoeveel ruimte er aan historiciteit werd geboden. Ze komt tot de verrassende conclusie dat de eerste generatie bonders méér oog had voor historische veranderlijkheid dan de generatie die vijftig jaar later aan het roer stond, voor wie het woord van Calvijn absoluut gezag had, los van diens historische context. In de tweede helft van de twintigste eeuw zijn daar langzaam maar zeker weer verschuivingen in opgetreden. Het zijn thema's die de discussies in bondse sferen nog steeds sterk bepalen, allemaal gecentreerd rond de vraag van het gezag en de autoriteit van Schrift en belijdenis.

De analyse van de hervormd-gereformeerde omgang met de geschiedenis laat zien dat de hervormd-gereformeerde mentaliteit aan veranderingen

onderhevig is geweest. Ook de hoofdstukken over onder andere cultuur en politiek maken duidelijk dat de hele beweging na 1960 in een nieuw tijdsgewricht was terechtgekomen. Vandaar ook dat deze bundel grofweg de periode 1890-1960 behandelt. In de jaren zestig ontstond er voorzichtige openheid in het gesloten bolwerk van de bonden. Wie daarvoor een moment aan zou willen wijzen, zou kunnen denken aan de *Open Brief* van 1967 waarin protest werd aangetekend tegen de horizontalisering van het christendom en de vermaatschappelijking van het heil, als reactie op de breed gedragen apostolaatstheologie die ten grondslag lag aan de Nieuwe Kerkorde van 1951. In 1971 volgde *Het Getuigenis* waaronder de bonders eveneens hun handtekening plaatsten. De *Open Brief* en *Het Getuigenis* werden door hervormd-gereformeerden, confessionelen en kohlbluggianen gedragen en getuigden van bondse zijde van een constructieve opstelling in het geheel van de Hervormde Kerk. Dat was bepaald een nieuwe ontwikkeling.

Bonders in opmars gaat over de periode voor die openheid en constructieve samenwerking. De twaalf thema's geven, naar wij hopen, een caleidoscopisch beeld van de hervormd-gereformeerde beweging in haar ontstaan, opmars en ontwikkeling, met alle interne en externe dynamiek die daarbij hoorde. Er zijn, vanzelfsprekend, thema's die niet aan de orde zijn geweest. Te denken valt bijvoorbeeld aan de inzet voor het christelijk onderwijs, de aandacht voor liturgie (de gezangenkwesie, maar ook de ontwikkeling van de prediking en de plaats van de sacramenten), de visie op het kerkrecht (met name rond '1951'), en zo zijn er méér omissies aan te wijzen. Of ze het beeld fundamenteel veranderen, wagen wij te betwijfelen, al blijven zulke detailstudies van fundamenteel belang, zeker ook voor de toekomstige schrijver van de synthese over de hervormd-gereformeerde beweging in de periode 1890-1990. In die synthese zal ook een Europees religiehistorisch perspectief een plaats moeten krijgen. De hervormd-gereformeerde bonden kunnen namelijk in comparatief perspectief beschreven worden met gereformeerde en deels piëtistische geïnspireerde bewegingen in Europese protestantse volkskerken, zoals de Bethaniëbeweging in Roemenië, de Bibelbund in Hongarije en diverse Duitse bewegingen in Württemberg. Voor *Bonders in opmars* is zo'n vergelijking prematuur omdat het blootleggen van de geheel eigen Nederlandse ontstaansgeschiedenis met typisch Nederlandse verhoudingen en patronen de primaire taakstelling was die wij onszelf hebben opgelegd.

Behalve nog te behandelen thema's zijn er in de hervormd-gereformeerde geschiedenis nog wel meer suggesties te geven voor toekomstig onderzoek. Niet elke dominee heeft evenveel recht op een biografie, maar het zou voor ons verstaan van historische ontwikkelingen in hervormd en gereformeerd Nederland dienstig zijn als een theologisch goed onderlegde biograaf zich aan de orthodoxe spilfiguur Cornelis Graafland zou wagen. Een belangrijke (institutionele) studie lijkt ons ook de geschiedenis van de IZB, meer dan de

andere bonden staande in het spanningsveld van 'evangelie en cultuur'.²⁹ In deze bundel ligt de focus sterk op de Gereformeerde Bond als machtscentrum van de hervormd-gereformeerde beweging. Intussen hopen we dat *Bonders in opmars* een verrijking en aanvulling is van de hervormde en gereformeerde historiografie. De completering van het beeld van orthodox Nederland was voor ons in elk geval een belangrijke motivatie tot het initiëren van deze bundel. Bij 'gereformeerd' gaat het in kerkhistorisch Nederland vaak over Kuiper, de VU en de Gereformeerde Kerken dan wel – in de laatste decennia – over de afgescheiden Gereformeerde Gemeenten in soorten en maten. De hervormd-gereformeerde beweging had met beide compartimenten belangrijke raakvlakken, maar heeft wel een eigen verhaal en een eigen geschiedenis.

Moge *Bonders in opmars* stimulerend werken op voortgezet religie-, kerk- en theologiehistorisch onderzoek! Rest ons een woord van dank aan de uitgever voor de prettige samenwerking en aan Piet Vergunst, de algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond, die weliswaar geen opdracht gaf tot deze bundel, maar er wel met belangstelling bij betrokken was en de teksten van constructief commentaar heeft voorzien.

²⁹ Vgl. de ongepubliceerde doctoraalscriptie van R. de Reuver, *Om te behouden. Geschiedenis en theologie van de Inwendige Zendingsbond op Gereformeerde Grondslag (1935-1985)* (doctoraalscriptie Missiologie, Faculteit der Godgeleerdheid Rijksuniversiteit Utrecht 1993).